

ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «СТИМУЛЮВАННЯ» ЯК КАТЕГОРІЇ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Усвідомлення важливості дії екологічного чинника пояснює набуття еколого-економічного змісту багатьох економічних понять (наприклад, економічне відтворення змінюється на економіко-екологічне, поняття національної та регіональної економічної системи - на економіко-екологічні, економічних суперечностей - на еколого-економічні). З огляду на це, понятійно-категоріальний апарат економіко-екологічних відносин постійно вдосконалюється, охоплюючи все більш широке коло категорій, суттєвих для пізнання природних та суспільних явищ, серед яких особливе значення має дефініція «стимулювання».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема стимулювання знайшла своє відображення в численних наукових публікаціях. На сьогодні найбільш ґрунтовно вивченими є питання стимулювання соціально корисної поведінки людини, а саме, теоретико-методологічні засади стимулювання персоналу, які стали предметом дослідження багатьох провідних вітчизняних і закордонних вчених-економістів, зокрема, Д.А. Аширова, І.А. Баткаєвої, І.Ф. Беляєвої, М.А. Волгіна, О.М. Волгіної, Б.М. Генкіна, В.М. Данюка, С.С. Занюка, Є.П. Ільїна, А.Я. Кібанова, А.М. Колота, Т.А. Костишиної, А.І. Кочеткової, Ю.П. Кокіна, Т.І. Лепейко, Д.А. Леонтієва, В.М. Лисюка, Н.Д. Лук'янченка, Т.Н. Матрусової, Н.Ф. Наумової, В.П. Рожина, В.О. Розанової, О.О. Русалинової, М.В. Семикіної, Л.С. Ситника, А.А. Соболевської, Є.А. Токаревої, Е.А. Уткіна, З.Є. Шершньової, а також Дж. Аткінсона, В. Врума, Ф.

Герцберга, К. Левіна, Е. Лоулера, Ф. Лютенса, Д. Макгрегора, Д. Макклеланда, А. Маслоу, Л. Портера, Х. Хекгаузена та ін. Проте, останнім часом, увагу науковців все більш привертає обговорення ролі стимулювання в контексті управління соціо-еколого-економічними системами, наприклад, [1; 2, с.190-217; 3]. Разом с тим, вивчаючи формування наукової думки в цій площині, слід зазначити деяку невизначеність понятійно-категоріального базису стимулювання екологоорієнтованого розвитку, що обумовлює потребу в подальшому уточненні його термінологічного апарату.

Постановка завдання. Метою статті є теоретико-методологічне дослідження сутності поняття «стимулювання» та визначення його еколого-економічного змісту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Висвітлення еколого-економічної сутності стимулювання припускає системність, в якій дана категорія має бути охарактеризована адекватно її економічній природі з урахуванням екологічного імперативу. Згідно такого підходу, першочерговим методологічним завданням стає уточнення понять «потреба» і «інтерес» в еколого-економічному аспекті.

В самому загальному тлумаченні потреба - це об'єктивно необхідна умова існування або розвитку її носія, відчуття людиною браку чого-небудь. У філософському розумінні потреба визначається як «нужда або нестача чого-небудь необхідного для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішній спонукач активності» [4, с. 518]. Потреба не є структурним елементом акту дії, оскільки не виходить за межі соматичного буття людини і відноситься до характеристики душевного світу суб'єкта діяльності [5, с. 7]. Проте, незадоволена потреба викликає порушення функціонування відповідного суб'єкта (індивіда, соціальної групи, організації, суспільства) і, в деяких випадках, може загрожувати навіть його існуванню. В свою чергу, незадоволення потреби призведе до її усвідомлення; і уявлення суб'єкта про те, що йому необхідно для життя та розвитку, віддзеркалюється в усвідомленій

потребі, яка не завжди є об'єктивною. Однак, внаслідок посилення екодеструктивних тенденцій, більшість потреб сучасної людини, зокрема, первинних, усвідомлюється, враховуючи екологічну складову існування суспільства, тобто сприймаються як об'єктивні потреби. Наприклад, фізіологічна потреба індивіда у воді розглядається сьогодні вже не як потреба у питній воді взагалі, а як потреба в якійсій воді, що є об'єктивною вимогою.

З огляду на те, що стабільність обмінних процесів з навколишнім середовищем являється головною умовою існування людини, науковцями в якості окремої категорії виділені екологічні потреби, які «виражають стійкі вимоги відповідності зовнішніх умов біологічним нормам існування людини і характеризують його залежність від безперервного здійснення процесів обміну речовин з довкіллям в тому якісному складі, який сформувався за останні 2 млн. років еволюції людини як біологічного виду» [6, с. 25]. Протягом тривалого часу задоволення екологічних потреб в умовах незруйнованого довкілля забезпечувалося наявними природними чинниками, але зростаючі масштаби господарської діяльності негативно вплинули на природне оточення існування людини. Сьогодні реалізація екологічних потреб з чисто природного акту перетворилось в природно-економічний, тобто виникло поняття еколого-економічної потреби, яку можна охарактеризувати як потребу у такій взаємодії з природним середовищем в процесі господарського використання, що не порушуватиме його придатності до життя (забезпечення умов економічного розвитку та збереження здоров'я людини). Такі потреби носять об'єктивний характер, оскільки є проявом залежності людини від навколишнього середовища.

Усвідомлення потреби обумовлює виникнення інтересу – категорії, яку в загальному виді визначають як «реальну причину соціальних дій, подій, звершень, що стоїть за безпосередніми спонуканнями - мотивами, помислами, ідеями і так далі, - індивідів, соціальних груп, класів, які беруть участь в цих діях» [7, с. 213]. Ряд авторів, наприклад [8, с. 80], дотримується поглядів на інтерес як категорію суб'єктивну; інші стверджують, що інтерес - це єдність

об'єктивного і суб'єктивного [9, с. 96]. Проте, у результаті, вся аргументація на користь суб'єктивності або дуалізму природи інтересу зводиться до того, що інтерес не існує без свого носія і його реалізація пов'язана з усвідомленням потреби. Тому більш обґрунтованою слід вважати точку зору, наведену в [10, с. 88], відповідно до якої інтерес є об'єктивним за своєю природою, тобто виникає незалежно від волі і свідомості людей. При цьому подібну «незалежність» інтересів треба розуміти не в плані того, що інтерес існує поза людиною, а в тому сенсі, що він не являється породженням свідомості або волі людини, а формується під впливом об'єктивних умов людського існування.

Інтерес є категорією, яка системно відображує весь спектр громадських стосунків. Так, в системі економічних зв'язків та відносин, що сприяють реалізації еколого-економічних потреб, чинності набувають саме еколого-економічні інтереси, які «формується під впливом усвідомлення необхідності дотримання таких економічних умов природокористування, що забезпечуватиме розвиток суспільного виробництва при збереженні життєпридатних властивостей навколишнього середовища» [6, с. 26].

Еколого-економічні інтереси виникають на основі відповідних потреб, проте, не зводяться до них. Взагалі інтерес, виступаючи категорією близькою до потреби, не може бути визначений як остання, керуючись тим, що потреба виражає об'єктивну необхідність в тих або інших діях, спрямованих на існування суб'єкта, а інтерес фіксує ті «заходи», реалізація яких призводить до задоволення потреби. Іншими словами, потреба показує, що треба суб'єктові для його нормального функціонування, а інтерес відповідає на питання, як діяти, щоб задовольнити цю потребу [11, с. 13]. На думку Сухорукової С.М. [6, с. 27], відношення між потребою та інтересами є відношенням між суттю й явищем; отже, потреба - це вираз необхідності, а інтерес - відношення до необхідності.

Об'єктивність еколого-економічних інтересів полягає в їх існуванні незалежно від свідомості людей і витікає з об'єктивної природи подібних відносин, породженням яких є самі інтереси. Обумовленість інтересів

об'єктивними економіко-екологічними відносинами зумовлює їх формування, еволюцію і трансформацію під впливом потреб і суспільних змін, що відбуваються у рамках кожного способу виробництва [12, с. 144]. Разом з тим, модифікація інтересів не змінює їх об'єктивної природи, але припускає суб'єктивність процесу їх відображення у свідомості людей, яка відіграє важливу роль в реалізації інтересів.

З огляду на те, що будь-яке поняття повинне відображати суть об'єкту дослідження (те, що виділяє його в низці інших явищ), при розгляді сутності еколого-економічних інтересів важливо не підмінити визначення суттєвого розкриттям єдності всіх складових частин об'єкту, тобто його змістом, оскільки сутність та зміст поняття не тотожні. Так, зміст (визначальна сторона цілого) є єдністю складових елементів об'єкту, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, протиріч і тенденцій, відбиттям внутрішнього і зовнішнього стану об'єкту [13, с. 412], а сутність - це внутрішній зміст предмета, що виражається в поєднанні різноманітних і суперечливих форм його буття [13, с. 468]. Поняття сутності співвідноситься з поняттям змісту, показуючи не увесь зміст цілком, а лише головне, основне в ньому [14, с. 193].

Отже, еколого-економічний інтерес, будучи елементом економічних стосунків, розкриваючи через них свій зміст, має, проте, свою специфіку, особливу сутність, що якісно відрізняє його від інших економічних відносин.

Суть певних інтересів не може бути повноцінно пояснена простою констатацією факту існування в суспільстві відповідних зв'язків між людьми, що складаються в процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання різних благ; вона вимагає більшої конкретизації. Тому до визначення сутності еколого-економічних інтересів слід підходити, відштовхуючись від першопричини економічної діяльності суб'єкта суспільних відносин з урахуванням екологічного чинника, тобто від його головної об'єктивної мети - самовідтворення - постійно поновлюваної життєдіяльності суб'єкта в соціо-еколого-економічній системі. У вказаному контексті важливим щодо розкриття сутності категорії «еколого-економічний інтерес» стає

розуміння того, що інтереси відбивають спрямованість суб'єктів на збереження або поліпшення їх власного соціально-економічного положення, яке досягається за допомогою оптимального задоволення потреб, зокрема, екологоорієнтованих, а безпосередня обумовленість інтересів визначається положенням їх носіїв в системі соціально-економічних стосунків тобто статусом суб'єкта.

Еколого-економічні інтереси будь-якого суб'єкта характеризуються складною багатоелементною структурою, у зв'язку з чим, суттєвим в методологічному аспекті видається питання їх класифікації. У сукупності критеріїв, за якими взагалі прийнято класифікувати інтереси, складно виділити постійні, незмінно існуючі формальні ознаки в протилежність деяким змістовним, оскільки залежно від конкретної ситуації формальні ознаки можуть трансформуватися в сутнісні і навпаки; це обмежує можливість систематизації еколого-економічних інтересів, оперуючи подібними ознаками. Певно, класифікація інтересів має проводитися, виходячи з того, що інтерес як феномен суспільного буття дуальний у своєму прояві тобто для будь-якого суб'єкта в процесі функціонування та розвитку суспільства інтерес виступає і як специфічно самостійний чинник суспільних процесів, і як соціальне значиме явище, що враховується ним. Отже, з одного боку, інтерес - це суспільно-історична властивість та істотна сторона розвитку людини і суспільства, що є самостійним чинником їх розвитку, з іншого - значення конкретних інтересів через їх усвідомлення лежить в основі індивідуальної і конкретної поведінки особи, ієрархії інтересів, виступає ціннісним чинником в діяльності людини.

Така якісна відмінність визначальних ознак в характеристиці еколого-економічного інтересу як специфічного фактора суспільного процесу і його значення для функціонування суб'єкта у будь-якому системному утворенні дозволяє говорити про генетичні і функціональні критерії і, таким чином, про можливість проведення факторної і функціональної класифікації. Очевидно, факторна класифікація еколого-економічних інтересів може будуватися на основі їх системоутворюючих ознак, у зв'язку з чим, в якості основного

класифікаційного критерію слід розглядати економіко-екологічні відносини, виходячи з того, що позиціонування суб'єкта в соціо-еколого-економічній системі зумовлює наявність у нього відповідних інтересів. За такою класифікацією значимою видається диференціація інтересів, яка базується на існуючих формах власності, а саме, залежно від характеру суб'єктного чинника відносин власності (моно- та полісуб'єктна форми привласнення), і згідно такого підходу інтереси можна підрозділяти на індивідуальні, колективні (групові) та загальні. Так, з огляду на те, що система еколого-економічних інтересів охоплює всі рівні господарювання в сфері природокористування, Сухорукова С.М. пропонує персоніфікувати еколого-економічні інтереси за ієрархією співвідносності суб'єктів господарської діяльності й окремо виділяє еколого-економічні інтереси суспільства, колективу, індивідуума, обґрунтовуючи домінування суспільних еколого-економічних інтересів над груповими і індивідуальними, а також диференціацію колективно-групових еколого-економічних інтересів на регіональні, галузеві та інтереси підприємства (об'єднання) [6, с. 28-32].

Проте, при розв'язанні багатьох практичних завдань недостатньо знати тільки «чий інтерес і який він». Виникає проблема реалізації інтересів, вибору особової лінії поведінки і актуальним стає необхідність порівняння значущості інтересів для їх носія. Істотними критеріями виступають ті, які показують роль і важливість одних інтересів по відношенню до інших, тобто порівнянність інтересів базується на ціннісному критерії, що сприяє формуванню і уточненню функціональних класифікацій інтересів. Наприклад, при визначенні того або іншого спонукального мотиву активності деякої спільності використовуються такі поняття як головні, корінні, близькі і далекі інтереси.

Залежно від усвідомлення розрізняють усвідомлені і неусвідомлені, а також ілюзорні і реальні інтереси, маючи на увазі вже не стільки усвідомлення інтересів, скільки відповідність їх потребам суб'єкта і, в цьому випадку, в якості критерію розглядається не генетична ознака інтересів, а її значення для суб'єкта в цих умовах, або підкреслюється час його реалізації, або робиться акцент на

визначенні місця одного інтересу серед інших. Отже, можна стверджувати, що у таких випадках будь-яка ознака відбиває не природу самого інтересу, а ту або іншу його функцію тобто подібні класифікації є функціональними.

На сучасному етапі суспільного розвитку основою формування господарського механізму, що виконує безліч функцій, зокрема, стимулювання трудової активності економічних суб'єктів, стає система еколого-економічних інтересів. Це обумовлено тим, що потреба, яка є початковим елементом у відтворювальному процесі, породжує інтерес, характер якого визначається його місцем в системі соціально-економічних відносин та екологічною ситуацією. Далі, в ході безперервного зіставлення господарюючим суб'єктом свого положення із статусом інших та оцінки стану довкілля, відбувається усвідомлення ним свого еколого-економічного інтересу, яке полягає у збагненні самого факту існування інтересу, його сутності та розумінні значущості для існування і розвитку суб'єкта.

Усвідомлення інтересу не зводиться лише до пізнання його змісту, він має бути також оцінений. Оцінка є обов'язковим етапом при переході від збагнення інтересу до його реалізації, оскільки містить в собі твердження або заперечення тих або інших фактів дійсності. Підставою для оцінки служить цінність – поняття, що представляє будь-яке явище в аспекті його позитивної або негативної значущості для суб'єкта, по відношенню до діяльності якого, домінуюча роль системи цінностей виявляється в тому, що на основі пізнаних цінностей у конкретного суб'єкта формуються ціннісні установки, які є своєрідною передуючою програмою діяльності.

Пізнаний інтерес, проходячи у свідомості свого носія через «фільтр» ціннісних установок, бере участь у формуванні в нього мотиву - внутрішнього, суб'єктивного спонукального чинника, що спрацьовує безпосередньо перед дією і визначає то, заради чого власне відбувається дана дія. Іншими словами, під мотивом слід розуміти внутрішнє спонукання людини, що зумовлює його цілеспрямовану поведінку.

Таким чином, підготовча стадія формування екологоорієнтованої

поведінки економічного суб'єкта після якої починається фаза здійснення конкретної дії, націленої на задоволення потреби, завершується виникненням відповідних мотивів.

Спрямованість і інтенсивність мотивації як процесу свідомого вибору суб'єктом господарювання того чи іншого типу дії, поряд з внутрішніми потребами, які трансформувалися в еколого-економічні інтереси, обумовлені впливом зовнішніх чинників, що спонукають носія інтересів здійснювати діяльність для досягнення поставленої мети. У зв'язку з цим, суттєвим в розвитку методології дослідження представляється розгляд категорій «стимул» та «стимулювання».

У суспільній свідомості стимул зазвичай асоціюється з винагородою, хоча подібне тлумачення є не зовсім вірним. Справжнє значення терміну «стимул» - це примус, поштовх, спонукання до дії [15, с. 617], отже, стимулом являється зовнішній збудник до дії, який спонукає або примушує суб'єкта до відповідної поведінки. Винагорода (матеріальне або моральне заохочення) виступає лише однією з його форм, до яких також відносять примус і самоствердження. Взагалі, під стимулами слід розуміти різноманітні зовнішні впливи, що обумовлюють формування мотивів та спонукають або примушують суб'єкта до вмотивованої дії.

Що стосується поняття «стимулювання», яке є похідним від слова «стимул», то, відштовхуючись від його етимології, стимулювання правомірно ототожнювати із збудженням до дії. За своєю суттю стимулювання - це зовнішній вплив у вигляді спонукання або примушення, що формує цілеспрямовану мотивовану поведінку суб'єкта.

Перебуваючи в тісному зв'язку з системою існуючих у суспільстві відносин та інтересів, що відображають їх, стимулювання як наукова категорія характеризується реальним змістом, обумовленим різноманітністю форм прояву, які можна класифікувати за такими ознаками:

- характер впливу (пряме і непряме стимулювання);
- сфера суспільних відносин (правове, економічне, екологічне, фінансове,

податкове стимулювання тощо);

- область та напрям діяльності (стимулювання промисловості, сільського господарства, транспортної інфраструктури, туристичної діяльності, будівельної індустрії, природоохоронної діяльності, нафтогазової галузі, підприємницької діяльності тощо);

- об'єкт впливу (стимулювання персоналу, виробника, споживача тощо);

- функціональне призначення (стимулювання експорту-імпорту, попиту-пропозиції, збуту, енерго- і ресурсозбереження і т.п.);

- цільова спрямованість (стимулювання економіки, виробництва, продуктивності праці, впровадження систем якості, технологічного розвитку, НТП, інвестицій, інновацій, капіталовкладень тощо).

Сьогодні, коли відносини «суспільство - природа» однозначно сприймаються як єдина система, а також доведено, що «короткочасні економічні цілі при всій їх важливості можуть виявитися неспроможними, якщо не будуть підпорядковані довгостроковому екологічному імперативу» [16], розмежовувати економічне та екологічне стимулювання, незважаючи на відмінність цілей, видається недоцільним.

Зростання ефективності та забезпечення конкурентоспроможності суспільного виробництва (мета економічного стимулювання) не можуть бути досягнуті без зменшення техногенного навантаження на навколишнє природне середовище при одночасному підвищенні ефективності використання природно-ресурсного потенціалу (мета екологічного стимулювання), але при цьому результативність розв'язуваних природоохоронних завдань, значною мірою, визначається рівнем фінансування, яке залежить від економічних досягнень. Отже, економічний та екологічний аспекти цільової функції стимулювання в сучасних умовах господарювання безперечно взаємопов'язані і взаємообумовлені. Результатом еколого-економічного стимулювання має бути зростання економічного ефекту господарювання за умови збільшення відвернутого збитку від забруднення навколишнього середовища.

Формування і розвиток понятійного апарату сучасної теорії

природокористування вимагає уточнення деяких категорій стосовно конкретних об'єктів екологічного регулювання. Це, наприклад, відноситься до поняття «стимулювання освоєння потенціалу вторинних ресурсів», під яким слід розуміти зовнішній спонукаючий вплив, що формує мотивовану поведінку господарюючих суб'єктів, спрямовану на підвищення економіко-екологічної ефективності суспільного виробництва та конкурентоспроможності національної економіки в результаті господарського використання техногенно-сировинних ресурсів.

Висновки з проведеного дослідження. Узагальнення сутності та змісту економічної категорії «стимулювання» в контексті сталого розвитку дозволило з'ясувати особливості її прояву в сфері природокористування та конкретизувати поняття «еколого-економічне стимулювання», під яким слід розуміти зовнішній спонукаючий вплив, що формує мотивовану поведінку суб'єкта господарювання, метою якої є досягнення максимального економіко-екологічного ефекту. Крім того, вдосконалення еколого-економічних відносин обумовлює доцільність подальшого дослідження категорії «стимулювання» як важливого чинника екологізації суспільного виробництва в умовах сьогодення.

Бібліографічний список

1. Герасимчук З.В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика : [монографія] / З.В. Герасимчук, В.Г. Поліщук. – Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2011. – 516с.
2. Сотник І.М. Управління ресурсозбереженням: соціо-еколого-економічні аспекти : [монографія] / І.М. Сотник. – Суми : Вид-во СумДУ, 2010. – 499с.
3. Цветков А.В. Стимулирование в управлении проектами / А.В. Цветков. - М. : ООО «НИЦ «АПОСТРОФ», 2001. – 143 с.
4. Философский энциклопедический словарь / [Гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов]. - М. : Сов. Энциклопедия, 1983. — 840 с.

5. Бережной Н.М. Человек и его потребности / Н.М. Бережной. – М. : ФОРУМ, 2000. – 160с.
6. Сухорукова С.М. Экономика и экология (политэкономический аспект) / С.М. Сухорукова. - М. : Высш. школа, 1988. – 111с.
7. Здравомыслов А.Г. Проблема интереса в социологической теории / А.Г. Здравомыслов. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. – 356с.
8. Исаев В.В. Общая теория социально-экономических систем : [учеб. пособие] / В.В. Исаев, А.М. Немчин. – СПб : Бизнес-пресса, 2002. – 176 с.
9. Кравченко А.И. Трудовые организации: структура, функции, поведение / А.И. Кравченко – М. : Наука, 1991. – 240 с.
10. Экономическая теория : [учебник] / [под ред. А.Г. Грязновой, Т.В. Чечелевой]. – М. : Экзамен, 2003. – 592 с.
11. Гершкович Б.Я. Экономические интересы и их реализация : [монография] / Б.Я. Гершкович – Пятигорск : Изд-во ПГЛУ, 1999. – 104 с.
12. Экономическая социология и перестройка / [под ред. Т.И. Заславской, Р.В. Рывкиной]. – М. : Прогресс, 1989. – 232 с.
13. Энциклопедический словарь / [гл. ред. Б.А. Введенский]. – М. : Сов. энциклопедия, 1964. - Т. 2. – 736 с.
14. Спиркин А. Г. Основы философии / А.Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1988. – 592 с.
15. Словарь иностранных слов / [под ред. И.В. Лехина и проф. Ф.Н. Петрова]. – М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1949. – 805 с.
16. Бородин А.И. Оперативные функции эколога-экономического управления / А.И. Бородин // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2005. – Т. 3. - № 3. – С. 104-113.

Анотація

Розглянуто теоретико-методологічні засади стимулювання в контексті сталого розвитку. Визначена сутність категорії «еколого-економічне

стимулювання» та конкретизовано поняття «стимулювання освоєння потенціалу вторинних ресурсів».

Ключові слова: потреби, інтереси, еколого-економічне стимулювання, стимулювання освоєння потенціалу вторинних ресурсів.

Аннотация

Рассмотрены теоретико-методологические основы стимулирования в контексте устойчивого развития. Определена сущность категории «эколого-экономическое стимулирование» и конкретизировано понятие «стимулирование освоения потенциала вторичных ресурсов».

Ключевые слова: потребности, интересы, эколого-экономическое стимулирование, стимулирование освоения потенциала вторичных ресурсов

Annotation

Theoretical and methodological bases of stimulation are considered in the context of sustainable development. Essence of category of «ecological and economic stimulation» is certain and a concept «stimulation of mastering of potential of the secondary resources» is specified.

Key words: necessities, interests, ecological and economic stimulation, stimulation of mastering of potential of the secondary resources